

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

*Факультет № 6
Кафедра соціології та психології*

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

навчальної дисципліни «**Психологія**»
вибіркових компонент
освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

125 Кібербезпека (безпека інформаційних та комунікаційних систем)

Тема № 3 *Мислення, уява та мова як пізнавальні психічні процеси*

Харків 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 30.08.2023 № 7

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол від 25.08.2023 № 7

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та соціально-
економічних дисциплін
Протокол від 29.08.2023 № 7

Розглянуто на засіданні кафедри соціології та психології (протокол від 15.08.2023 № 8)

Розробник:

Старший викладач кафедри соціології та психології Мохорєва О.М.

Рецензенти:

1. Доцент кафедри педагогіки та психології Харківської державної академії фізичної культури, кандидат психологічних наук Павлик О. М

2. Доцент кафедри соціології та психології факультету № 6 Харківського національного університету внутрішніх справ, кандидат психологічних наук, доцент Шиліна А.А.

План лекції.

1. Мислення: основні форми та види.
2. Уява та уявлення.
3. Мова як пізнавальний психічний процес.

Рекомендована література

Основна

1. Ушакова І. М. Теоретико-методологічні проблеми психології: курс лекцій. Харків: НУЦЗУ, 2016. 191 с.
2. Ковальчук З. Я. Історія психології: курс лекцій. Частина 2: для студентів спеціальностей «Психологія», «Практична психологія» Львів: ЛьвДУВС, 2013. 344.
3. Науково-дослідницька діяльність студентів, курсантів, слухачів, аспірантів, ад'юнктів та докторантів: довідник молодого вченого / уклад.: А.В. Байлов, О.М. Литвинов, В.В. Чумак; за заг. ред. О.М. Головка. – Харків : ХНУВС: Тім Пабліш Груп, 2016. – 363 с

Допоміжна:

4. Євдокімова О.О. Історія психології : навч. посіб. ; Вид. друге, допов. – Харків : Константа, 2020. 320 с.
5. Павелків Р. В. Вікова психологія: підруч. для студ. вищ. навч. закл. К.: Кондор, 2011. 468 с.
6. Коваленко А. Б., Корнєв М. Н. Соціальна психологія. Київ, 2016. 280 с.
7. Фурман Анатолій Психокультура української ментальності [2-ге наук.вид.]. Тернопіль : НДІ МЕВО, 2018. 168 с.

Інформаційні ресурси в Інтернеті

8. Пошукова система Scirus <https://www.elsevier.com/>
9. Пошукова система Google books <https://books.google.com/>

Текст лекції.

1. Природа й основні види мислення.

Для того щоб людина могла жити й нормально працювати, йому необхідно передбачати наслідки тих або інших явищ, подій або своїх дій. Отже, для того щоб передбачити, треба узагальнювати одиничні предмети й факти й виходячи із цих узагальнень робити висновки щодо інших одиничних предметів і фактів такого ж роду. Цей багатоступінчастий перехід – від одиничного до загального й від загального знову до одиничного – здійснюється завдяки особливому психічному процесу – **мисленню**.

Мислення є вищим пізнавальним психічним процесом. Суть даного процесу полягає в породженні нового знання на основі творчого відбиття й перетворення людиною дійсності.

Мислення як особливий психічний процес має ряд специфічних характеристик і ознак.

Першою такою ознакою є узагальнене відбиття дійсності, оскільки мислення є відбиттям загального в предметах і явищах реального світу.

Другою, не менш важливою, ознакою мислення є опосередковане пізнання об'єктивної реальності.

Суть опосередкованого пізнання полягає в тому, що ми в стані виносити судження про властивості або характеристики предметів і явищ без безпосереднього контакту з ними, а шляхом аналізу непрямой інформації. Наприклад, для того щоб довідатися, яка сьогодні погода, можна вийти на вулицю. Однак, найчастіше ми надходимо поіншому. Якщо ми прагнемо довідатися, холодно на вулиці або тепло, ми користуємося зовнішнім термометром або слухаємо зведення погоди й на основі інформації про температурні характеристики зовнішнього середовища робимо висновок про те, тепло на вулиці або холодно. Слід зазначити, що опосередковане мислення не спотворює навколишню нас дійсність, а, навпаки, дозволяє пізнати її глибше, вірніше й повніше.

Наступною найважливішою характерною рисою мислення є те, що мислення завжди пов'язане з вирішенням того або іншого завдання, що виникало в процесі пізнання або в практичній діяльності.

Процес мислення починає найбільше яскраво проявлятися лише тоді, коли виникає проблемна ситуація, яку необхідно розв'язати. Мислення завжди починається з питання, відповідь на яке є метою мислення. Причому ця відповідь дається не відразу, а за допомогою певних розумових операцій, в процесі яких відбувається видозміна й перетворення наявної інформації. Винятково важлива особливість мислення – це нерозривний зв'язок з мовою. Тісний зв'язок мислення й мови знаходить своє вираження насамперед у тому, що думки завжди втілюються в мовну форму. Ми завжди думаємо словами. Слід зазначити, що мова є знаряддям мислення. Слід мати на увазі, що, незважаючи на тісну взаємодію мислення й мови, ці два феномена – не одне й те ж.

Мислити – це не значить говорити вголос або про себе. Як і всякий психічний процес, мислення є функцією мозку.

Фізіологічною основою мислення є мозкові процеси більш високого рівня, чим ті, які служать для більш елементарних психічних процесів, наприклад відчуття.

Однак у цей час немає єдиної думки про значимість і порядок взаємодії всіх фізіологічних структур, що забезпечують процес мислення. Не викликає сумніву й те, що мовні центри кори головного мозку також беруть участь у забезпеченні розумового процесу. Складність дослідження фізіологічних основ мислення пояснюється тим, що на практиці мислення як окремого психічного процесу не існує. Мислення присутнє в усі інших пізнавальних психічних процесах, у тому числі й у сприйнятті, увазі, уяві, пам'яті й мові. Усі вищі форми цих процесів деякою мірою, залежно від рівня свого розвитку, пов'язані з мисленням.

Мислення – це особливого роду діяльність, що має свою структуру й види.

Мислення - пізнавальний психічний процес узагальненого і опосередкованого віддзеркалення зв'язків і стосунків між предметами об'єктивної дійсності. Мислення - процес, пов'язаний з обробкою інформації, або отриманої через відчуття, або збереженої в пам'яті в результаті особистого досвіду, з тим, щоб бути в змозі реагувати в новій ситуації.

Виділяють наступні відмітні ознаки:

1. Основна функція мислення - виявлення внутрішніх зв'язків в предметах.
2. Мислення спирається у своєму пізнанні на чуттєві образи;
3. Мислення може бути відірване від реального світу, оскільки для пізнання може використовувати "заступник" предметів зовнішнього світу - знак, символ
4. Мислення протікає в цілому з опорою на знання, придбані раніше;
5. Особливість - розумові результати спочатку носять узагальнений характер;
6. Ми можемо мислити не лише в категоріях сьогодення, але і минулого, і майбутнього.

Основні види мислення :

По характеру вирішуваних завдань: теоретичне - спрямовано на знаходження загальних закономірностей та практичне - спрямовано на вирішення приватних конкретних завдань.

За способом рішення завдань (по генезису розвитку) : наочно-дієве (предметно-дієве) - інструментом є предмет. Особливість - з його допомогою не можна вирішити поставлене завдання без участі практичних дій. Тому у нього такий тісний зв'язок з практикою.

Наочно-образне - вид мислення, що характеризується опорою на уявлення та образи. При наочно-образному мисленні ситуація перетвориться в плані образу або уявлення. Характерне для дошкільнят (4–7 років), які мислять наочними образами: щоб думати, вони повинні сприймати й уявляти об'єкти, явища, подані в задачі. Дозволяє пізнавати реальний світ без участі практичних дій, може бути здійснено тільки в плані ідеальному.

Словесно-логічне (понятійне) - використовуючи цей вид мислення, людина може аналізувати, порівнювати явища, предмети, ситуації, оцінюючи предмет, ситуацію, явище, як зі своєї точки зору, так і з інших точок зору.

Абстрактно-логічне (абстрактне) - виділення істотних властивостей і зв'язків предмета і відверненні від інших, несуттєвих.

По ступеню розгорнутості : дискурсивне (логічне) - опосередковано логікою міркувань, а не сприйняття.

Дискурсивне мислення – це розгорнуте в часі міркування за допомогою умовиводів – способів логічного зв'язку суджень.

Інтуїтивне - мислення на основі безпосередніх чуттєвих сприйняття і безпосереднього віддзеркалення дій предметів і явищ об'єктивного світу.

По ступеню новизни і оригінальності : творче (продуктивне) - мислення на основі творчої уяви та відтворююче (репродуктивне) - мислення на основі образів і представлень, почерпнутих з якихось певних джерел.

По засобах мислення : вербальне - мислення, що оперує абстрактними знаковими структурами та наочне - мислення на основі образів і уявлень предметів.

По функціях: критичне - спрямовано на виявлення недоліків в судженнях інших людей та творче - пов'язано з відкриттям принципово нового знання, з генерацією власних оригінальних ідей, а не з оцінюванням чужих думок. Найчастіше мислення підрозділяють на теоретичне й практичне. При цьому в теоретичному мисленні виділяють понятійне й образне мислення, а в практичному наочно-образне й наочно-діюче.

Понятійне мислення – це таке мислення, у якому використовуються певні поняття. При цьому, вирішуючи ті або інші розумові завдання, ми не звертаємося до пошуку за допомогою спеціальних методів якої-небудь нової інформації, користуємося готовими знаннями, отриманими іншими людьми й вираженими у формі понять, суджень, умовиводів.

Образне мислення – це вид розумового процесу, у якому використовуються образи. Найчастіше такий вид мислення переважає в людей, діяльність яких пов'язана з яким-небудь видом творчості. Слід зазначити, що понятійне й образне мислення, будучи різновидами теоретичного мислення, на практиці перебувають у постійній взаємодії.

Таким чином, понятійне й образне мислення доповнюють одне одного й забезпечують глибоке й різнобічне відбиття дійсності.

Наочно-образне мислення – це вид розумового процесу, який здійснюється безпосередньо при сприйнятті навколишньої дійсності й без цього здійснюватися не може. Мислячи образно, ми прив'язані до дійсності, а необхідні образи представлені в короткочасній і оперативній пам'яті.

Наочно-діюче мислення – це особливий вид мислення, суть якого полягає в практичній перетворювальній діяльності, здійснюваної з реальними предметами. Цей вид мислення широко представлений у людей, зайнятих виробничою працею, результатом якого є створення якого-небудь матеріального продукту.

Наочно-дійове, наочно-образне та словесно-логічне мислення розглядають як етапи розвитку мислення у філогенезі та онтогенезі.

Основні форми мислення.

Поняття – це відбиття загальних і істотних властивостей предметів або явищ. В основі понять лежать наші знання про ці предмети або явища. Прийнято розрізняти загальні й одиничні поняття. Загальними називають ті, які охоплюють цілий клас однорідних предметів або явищ, що носять те саме назва. Наприклад, поняття «стіл», «будинок», «хвороба», «людей» і ін. У загальних поняттях відбиваються ознаки, властиві всім предметам, які об'єднані відповідним поняттям. Одиничними називаються поняття, що позначають який-небудь один предмет. Наприклад, «Єнісей», «Венера», «Саратов» і ін. Одиничні поняття

являють собою сукупність знань про який-небудь один предмет, однак при цьому відбивають властивості, які можуть бути охоплені іншим, більш загальним поняттям. Наприклад, у поняття «Єнісей» входить те, що це ріка, яка тече по території Росії. Дуже часто, коли нам не вистачає практичного досвіду, деякі наші поняття мають перекручений вигляд. Вони можуть бути необґрунтовано звужені або розширені. Поняття «ялинка» часто застосовується дітьми до всіх хвойних дерев. Імовірно, можна виділити не тільки етапи формування понять, але й певні механізми цього процесу.

Засвоїти поняття можна двома шляхами:

1. або нас спеціально вчать чому-небудь, на основі чого формується поняття;

2. або ми в процесі діяльності самостійно формуємо поняття, опираючись на власний досвід. Крім механізмів формування понять існують і фактори, які сприяють або перешкоджають засвоєнню понять.

Можна назвати трохи факторів і умов, що сприяють успішному засвоєнню понять:

1. варіювання ознак предмета, поняття про який ми намагаємося засвоїти. Чим з більшим числом ознак предмета ми зустрінемося в практичному досвіді, тим більше повне поняття про даний предмет у нас буде сформовано.

2. використання наочності при засвоєнні понять дозволяє сформувати образи, які дають виразне знання ознак предмета, його якостей і властивостей. Однак опанувати поняттям – це значить не тільки вміти назвати його ознаки, нехай навіть досить численні, але й уміти застосовувати поняття на практиці, тобто вміти оперувати їм.

Одним з найбільш важливих моментів у засвоєнні поняття є його усвідомлення. Іноді, використовуючи поняття, ми не до кінця усвідомлюємо його зміст. Тому усвідомлення поняття може розглядатися як найвищий щабель у формуванні понять, як ланка, що з'єднує поняття й розуміння. Якщо розуміння – це здатність, то судження – це результат даної здатності.

Судження як форма мислення засноване на розумінні суб'єктом різноманіття зв'язків конкретного предмета або явища з іншими предметами або явищами. Розуміння конструкції мотора і його дії досягається, отже, шляхом усвідомлення зв'язку його окремих частин, як між собою, так і з тим, що ними рухається в автомобілі. Багатство зв'язків предметів не завжди відбивається в нашому судженні, тому глибина розуміння різних предметів і явищ може варіювати. Більш глибоким є розуміння тоді, коли ми осмислюємо не тільки загальні, але й специфічні особливості предмета, що відрізняють його від того, що подібно з ним. Крім глибини, розуміння має й інші характеристики. Так, другою істотною особливістю розуміння є виразність усвідомлення зв'язків і відносин.

Наступна характеристика розуміння – повнота осмислення того, що треба зрозуміти. Іншою істотною особливістю розуміння є обґрунтованість, тобто усвідомлення підстав, у силу яких наше розуміння предмета або явища треба вважати правильним. Слід зазначити, що не всяке розуміння ми можемо

обґрунтувати. Бувають випадки, коли ми не можемо довести істинність наших суджень.

Існують ще кілька видів розуміння.

По-перше, це безпосереднє розуміння. Для нього характерно те, що воно досягається відразу, майже ментально, не вимагаючи значних зусиль. По-друге, це опосередковане або дискурсивне розуміння. Даний вид розуміння характеризується наявністю значних зусиль, які ми додаємо до того, щоб досягти розуміння якого-небудь предмета або явища. Такий вид розуміння припускає наявність ряду розумових операцій, у числі яких порівняння, розрізнення, аналіз, синтез і ін.

Однак у процесі оперування різноманітними судженнями й використанням певних розумових операцій може виникнути ще одна форма мислення – умовивід. *Умовивід є вищою формою мислення* і являє собою формування нових суджень на основі перетворення вже наявних.

Умовивід як форма мислення опирається на поняття й судження й найчастіше використовується в процесах теоретичного мислення.

Основні види розумових операцій.

1.аналіз (уявний розподіл) - виділення в об'єкті тих або інших його сторін, елементів, властивостей, зв'язків, стосунків і так далі; це розчленовування пізнаваного об'єкту на різні компоненти. Суть даної операції полягає в тому, що, сприймаючи який-небудь предмет або явище, ми можемо подумки виділити в ньому одну частину з іншої, а потім виділити наступну частину і т.д. У такий спосіб ми можемо довідатися, з яких частин полягає те. Що ми сприймаємо. Отже, аналіз дозволяє зрозуміти структуру того, що ми сприймаємо; Протилежної аналізу операцією є синтез.

2.синтез (уявне об'єднання) - розумова операція, що дозволяє в єдиному аналітико-синтетичному процесі мислення переходити від частин до цілого; Будучи протилежними по своїй суті операціями, аналіз і синтез фактично тісно зв'язані між собою.

1.узагальнення (уявне об'єднання в клас або категорію) - об'єднання багатьох предметів або явищ за якоюсь загальною ознакою;

2.порівняння - операція, що полягає в зіставленні предметів і явищ, їх властивостей і стосунків один з одним і у виявленні спільності або відмінності між ними;

3.абстрагування (абстракція) - це уявне відволікання від яких-небудь частин або властивостей предмета для виділення його істотних ознак. Суть абстракції як розумової операції полягає в тому, що, сприймаючи якийнебудь предмет і виділяючи в ньому певну частину, ми повинні розглядати виділену частину або властивість незалежно від інших частин і властивостей даного предмета;

Конкретизація є процесом, протилежним абстракції.

Конкретизація – це уява чого-небудь одиничного, що відповідає тому або іншому поняттю або загальному положенню. Конкретизуючи загальне поняття,

ми краще його розуміємо, наприклад, конкретизацією поняття 9 «стіл» є поняття «письмовий стіл», «обідній стіл», «обробний стіл», «робочий стіл», і т.д.;

Класифікація - систематизація супідрядних понять якої-небудь області знання або діяльності людини, використовувана для встановлення зв'язків між цими поняттями або класами об'єктів;

Категоризація - операція віднесення одиничного об'єкту, події, переживання до деякого класу, яким можуть виступати вербальні і невербальні значення, символи і тому подібне;

Індукція й дедукція.

У розумових операціях прийнято розрізняти два основні види умовиводів: індуктивні, або індукцію, і дедуктивні, або дедукцію.

Індукція – це перехід від окремих випадків до загального положення, яке охоплює собою окремі випадки. Процесом, протилежним індукції, є дедукція.

Дедукція – цей умовивід, зроблене відносно приватного випадку на основі загального положення. Наприклад, знаючи те, що на три розподіляються всі числа, сума цифр яких кратна трьом, ми можемо затверджувати, що число 412815 розподілиться на три. У той же час знаючи, що всі берези скидають листя на зиму, ми можемо бути впевнені в тому, що яка-небудь окрема береза взимку також буде без листя.

Розв'язання складних розумових завдань і творче мислення. Процес мислення починається із проблемної ситуації, яку необхідно розв'язати, а отже, з постановки питання, яке виникає щораз, коли нам щонебудь незрозуміло. Тому перша необхідна умова протікання розумового процесу полягає в умінні побачити незрозуміле, що вимагає роз'яснення. Людина з добре розвиненим мисленням бачить питання там, де вони є насправді й де людині з недостатньо розвиненим мисленням, що не звикла мислити самостійно, усе представляється як саме собою зрозумілим.

Добре відомо, що собака облизується побачивши їжі, але тільки І. П. Павлов побачив у цьому проблему й, вивчаючи її, створив вчення про умовні рефлекси. Інший приклад — Ісаак Ньютон.

Великий кількість людей спостерігало падіння предметів з висоти на землю, але тільки Ньютон задумався над цією проблемою й відкрив закон всесвітнього тяжіння. Цілком правочинне питання про те, чому ці вчені побачили те, що до них ніхто не бачив? Що є джерелом виникнення питань? Існують два такі джерела: практика й знання.. Дуже часто розв'язання розумового завдання міститься в самому питанні. Щоб це побачити, необхідно вміти оперувати наявними даними й аналізувати їх. Однак і тут можуть зустрічатися певні труднощі. Вирішуючи складне розумове завдання, людина повинна вміти знайти необхідні для коректної постановки питання дані.

Практика є найбільш об'єктивним доказом істинності наших умовиводів. Істотну роль у розв'язанні складних інтелектуальних завдань відіграє вміле використання різноманітних прийомів. Так, при розв'язанні завдань ми часто використовуємо наочні образи.

Однак бувають випадки, коли людина з високорозвиненим мисленням намагається вирішити завдання, що не мають готового шляху розв'язання. Для розв'язання подібних завдань ми повинні звернутися до можливостей нашого творчого мислення. Психологами було витрачено досить багато зусиль для того, щоб зрозуміти, як людина вирішує незвичайні, нові, творчі завдання.

Проте дотепер немає точної відповіді на запитання про те, як відбувається розв'язання подібних завдань людиною. Одним з перших, хто намагався дати відповідь на запитання про те, що таке творче мислення, був Дж. Гілфорд.

У роботах, присвячених креативності (творчому мисленню), він виклав свою концепцію, згідно з якою рівень розвитку креативності визначається домінуванням у мисленні чотирьох особливостей.

По-перше, це оригінальність і незвичайність висловлених ідей, прагнення до інтелектуальної новизни. Людина, здатна до творчості, майже завжди й скрізь прагне знайти своє власне рішення.

По-друге, творчу людину відрізняє семантична гнучкість, тобто здатність бачити об'єкт під новим кутом зору, здатність виявити можливість нового використання даного об'єкта.

По-третє, у творчому мисленні завжди присутня така риса, як образна адаптивна гнучкість, тобто здатність змінити сприйняття об'єкта таким чином, щоб бачити його нові, сховані сторони.

По-четверте, людина із творчим мисленням відрізняється від інших людей здатністю продукуватися різноманітні ідеї в невизначеній ситуації, зокрема в такий, яка не містить передумов до формування нових ідей.

Така здатність творчого мислення була названа Дж. Гілфордом семантичною спонтанною гнучкістю. Згодом вживали й інші спроби виявити природу творчості. У ході цих досліджень були виявлені умови, що сприяють прояву творчого мислення. Наприклад, при зустрічі з новим завданням людина прагне насамперед використовувати той спосіб або метод, який у попередньому досвіді був найбільш успішним.

Іншим не менш істотним висновком, який був зроблений у ході досліджень творчого мислення, є висновок про те, що чим більше зусиль було витрачено на пошук нового способу розв'язання завдання, тем вище ймовірність того, що цей спосіб буде застосований при розв'язанні іншого, нового розумового завдання. У той же час дана закономірність може привести до виникнення стереотипу мислення, який заважає людині використовувати нові, більш доцільні способи розв'язку завдання. Тому для того, щоб подолати стереотипність мислення, людина повинна взагалі відмовитися від спроб розв'язати завдання, а потім через якийсь час повернутися до розв'язання, але із твердим наміром розв'язати її новим способом.

У ході дослідження творчого мислення була виявлена ще одна цікава закономірність. Часті невдачі при розв'язанні розумових завдань приводять до того, що людина починає боятися зустрічі з кожної новим завданням, а при зустрічі із проблемою його інтелектуальні здатності виявляються не в змозі проявитися, тому що перебувають під гнітом невір'я людини у свої власні сили.

Для прояву інтелектуальних здатностей людині необхідне почуття успіху й відчуття правильності виконання того або іншого завдання. У ряді досліджень було встановлено, що ефективність у розв'язання розумових завдань досягається при наявності відповідної мотивації й певного рівня емоційного стану. Причому цей рівень для кожної людини суцього індивідуальний.

Серйозні спроби знайти відповідь на запитання, що заважає прояву творчих здібностей, почали Г. Линдсей, К. Халл і Р. Томпсон. Вони виявили, що прояву творчості заважає не тільки недостатній розвиток певних здатностей, але й наявність певних особистісних рис.

Так, однією з яскравих особистісних рис, що перешкоджають прояву творчих здібностей, є схильність до конформізму. Дана риса особистості виражається в домінуючому над творчими тенденціями прагненні бути схожим на інших, не відрізнятися від більшості людей у своїх судженнях і вчинках. Інша близька до конформізму чорта особистості, що заважає творчості, це страх показатися дурним або смішним у своїх судженнях. У цих двох характеристиках відбивається надмірна залежність людини від думки навколишніх.

Існують і інші риси особистості, що заважають прояву творчого мислення й також пов'язані з орієнтацією на соціальні норми. До цієї групи особистісних рис відноситься острах критикувати інших через відплату з їхнього боку. Прояву творчих здібностей нерідко заважає завищена оцінка значимості своїх власних ідей. Іноді те, що ми самі придумали, подобається нам більше ідей інших людей.

Наступна причина, що гальмує прояв творчості, полягає в існуванні двох конкуруючих між собою типів мислення: критичного й творчого.

Критичне мислення спрямоване на виявлення недоліків у судженнях інших людей. Людина, у якої більшою мірою розвинений саме цей тип мислення, бачить тільки недоліки, але не пропонує своїх конструктивних ідей, оскільки знов-таки замикається на пошуках недоліків, але вже у своїх судженнях. З іншого боку, людина, у якої переважає творче мислення, прагне до розробки конструктивних ідей, але при цьому не приділяє увагу тем недолікам, які містяться в них, що також негативно відбивається на розробці оригінальних ідей. Виходячи з наведених суджень і зіставляючи причини й умови, що сприяють і перешкоджають прояву творчості, необхідно зробити один узагальнюючий висновок: здатність до творчості повинна цілеспрямовано формуватися в дитини в процесі його психічного розвитку.

2. Уява та уявлення.

Існування даного феномена обумовило можливість людини впливати на навколишнє середовище і цілеспрямовано змінювати його. Уява є особливою формою людської психіки, що стоїть окремо від інших психічних [процесів](#) і разом з тим займає проміжне положення між сприйняттям, [мисленням](#) і пам'яттю.

У відмінності від тварин людина впливає на середовище планомірно, направляючи свої зусилля до заздалегідь поставленої мети.

Таким чином, розглядаючи процес створення людиною чого-небудь нового, ми зустрічаємося ще з одним феноменом психіки людини. Його **суть полягає в тому, що людина створює у своїй свідомості образ, якого поки в реальності ще не існує, а основою створення подібного образу є наш минулий досвід, який ми одержали, взаємодіючи з об'єктивною реальністю.**

Отже цей процес – процес створення нових психічних образів – і одержав назву уяви.

Отже, *уява* (фантазія) – **це процес перетворення уявлень, що відбивають реальну дійсність, і створення на цій основі нових уявлень.** Прийнято вважати, що уява зародилася в процесі праці – специфічно людської діяльності, через існування потреби в перетворенні реального миру. **Процес уяви завжди протікає у нерозривному зв'язку із двома іншими психічними процесами – пам'яттю й мисленням.**

Слід зазначити, що *образи уяви створюються тільки шляхом переробки окремих сторін наявних у людини образів реальної дійсності.* Наприклад, читаючи фантастичні романи, ви, напевно, зауважували, що вигадані герої (інопланетяни, чудовиська, неіснуючі звірі і т.д.) однаково своїм виглядом повністю або частково схожі на відомі нам об'єкти, тобто були трансформовані уявою письменника з реальної дійсності.

Говорячи про уяву, не можна недооцінювати її ролі у психічній діяльності людини, тому що певна переробка образів дійсності відбувається навіть у найпростішому варіанті відтворення.

У значно більшому ступені діяльність уяви присутня у формуванні образів об'єктів або явищ, яких ми ніколи не сприймали. Саме так виникають уяви про природні зони, де ми ніколи не були, або уяви про образ літературного героя.

Діяльність уяви самим тісним образом пов'язана з емоційними переживаннями людини. Уява бажаного може викликати в людини позитивні почуття, а в певних ситуаціях мрія про щасливе майбутнє здатна вивести людину із край негативних станів. **Отже, уява відіграє досить істотну роль у регуляції нашої поведінки.**

Уява зв'язана й з реалізацією наших вольових дій. Так, уява присутня в будь-якому виді нашої трудової діяльності.

Прийнято вважати, що фізіологічною основою уяви є актуалізація нервових зв'язків, їх розпад, перегрупування й об'єднання в нові системи. Таким способом виникають образи, що не збігаються з колишнім досвідом, але й не відірвані від нього

Уява впливає на багато органічних процесів: функціонування залоз, діяльність внутрішніх органів, обмін речовин в організмі й ін. Наприклад, добре відомо, що уява про смачний обід викликає в нас рясне слиновиділення.

Уява відіграє істотну роль як у регуляції процесів організму людини, так і в регуляції мотивованої поведінки.

Види уяви.

Мимовільною є така уява, коли створення нових образів не спрямовується спеціальною метою уявити певні предмети чи події.

Мимовільна уява зумовлюється потребами і почуттями. Голодна людина уявляє смачні страви, в спеку уява приносить людині прохолоду. Крайнім випадком **мимовільної** роботи уяви є сновидіння, у яких образи народжуються ненавмисно й у самих несподіваних і вигадливих комбінаціях. Мимовільної у своїй основі також є діяльність уяви, що розгортається в напівсонному, дрімотному стані, наприклад перед засипанням.

Довільна уява має для людини набагато більше значення. Цей вид уяви проявляється тоді, коли перед людиною коштує завдання створення певних образів, намічених їм самим або заданих йому з боку.

Довільна уява скеровується спеціальною метою створити образ певного об'єкта, можливої ситуації.

Митець, який створює новий музичний твір, зображує образ літературного героя або картину, використовує довільну уяву.

Активна уява завжди спрямована на виконання творчого або логічного завдання.

Процес збереження інформації в головному мозку має динамічний характер, тобто відбувається поступова зміна змісту матеріалу і взаємопереміщення його елементів. Цей процес відображає активну уяву. **Звідси - інтуїція, прозріння.** Активна уява спрямована переважно назовні, визначається і контролюється волею і може бути **відтворюючою** (репродуктивною) або

Пасивна уява протікає без постановки мети, виявляється в хворобливих фантазіях, маренні, інколи - в ілюзії життя, де людина говорить, діє уявно.

Пасивна уява може викликатися людиною довільно. **Це - марення**, тобто образи, які не спрямовані на втілення їх в життя. Якщо марення переважають в уяві людини, то це свідчить про її пасивність, бездіяльність, а можливо, і дефективність розвитку особистості.

Для виникнення пасивної уяви велике значення має емоційний стан людини. *Пасивна мимовільна уява виникає в стані афекту, під час сну.*

Залежно від характеру (або результатів) діяльності людини уява буває **відтворююча** (репродуктивна) і **творча**.

Відтворююча (репродуктивна) уява базується на створенні образів предметів, явищ, які наявні в дійсності, або відтворенні наочної картини чи картини подумки на основі опису (з визначенням ступенем точності)

Так, у конструктора-винахідника, який створює нову машину, уява творча, а в інженера, який за словесним описом або кресленням створює образ цієї машини, - репродуктивна. Читаючи навчальну й художню літературу, людина відтворює за допомогою уяви те, що в ній відображено.

Творча уява базується на самостійному створенні образів об'єктів, які не існують в наш час, або відтворенні оригінальної модифікації вже наявного об'єкта, явища; це нестандартний образ раніше описаного, прочитаного, сприйнятого.

Творча уява активізується там, де людина відкриває щось нове, знаходить нові способи праці, створює нові, оригінальні, цінні для суспільства матеріальні та духовні цінності.

Творча і репродуктивна уява взаємопов'язані й переходять одна в одну.

Уява проявляється в різній за змістом діяльності, тому розрізняють такі види уяви: **художня, технічна, наукова тощо**. Усі ці види уяви мають свої особливості.

У **художній уяві** переважають чуттєві (зорові, слухові тощо) образи, надзвичайно детальні та яскраві. Різні види художньої уяви мають свої специфічні особливості, які проявляються при створенні образів художньої уяви, коли переважає той чи інший аналізатор: слуховий - у композитора, зоровий - у художника тощо.

Технічна уява створює образи просторових відношень у вигляді геометричних фігур із застосуванням їх у різних комбінаціях подумки.

Наукова уява втілюється в плануванні й проведенні експериментальних досліджень, у вмінні будувати гіпотези, узагальнювати емпіричний матеріал тощо. Наукова уява допомагає знайти нові, ще невідомі ланки в системі фактів. Уява відтворює образ предметів та явищ, що сприймалися раніше, чи створює нові образи та ситуації, які раніше не виникали. Тобто механізм роботи уяви базується на основі тих образів, що має людина, але ці образи постають в нових неочікуваних зв'язках і сполученнях.

Особливим видом уяви є мрія.

Мрія - це уява бажаного майбутнього. *Суть даного типу уяви полягає в самотійному створенні нових образів.* При цьому мрія має ряд істотних відмінностей від творчої уяви.

1. У мрії людей завжди створює образ бажаного, тоді як в образах творчих зовсім не завжди втілюються бажання їх творця. У мріях знаходить свій образний вислів те, що тягне до себе людину, до чого він прагнути.

2. Мрія – це процес уяви, не включений у творчу діяльність, тобто, що не дає негайно й безпосередньо об'єктивного продукту у вигляді художнього твору, наукового відкриття, технічного винаходу і т.д.

Якщо довільна, або активна, уява навмисна, тобто пов'язана з вольовими проявами людини, то пасивна уява може бути навмисною і ненавмисною. Навмисна пасивна уява створює образи, не пов'язані з волею. Ці образи одержали назву **марення (Грёзи)**. У мареннях найбільше яскраво виявляється зв'язок уяви з потребами особистості. Легко вгадати, про що буде марити людина, що із хвилюванням очікує значимої для неї події. Людям властиво марити про приємне, привабливе. **Але якщо мрії або марення починають підмінювати діяльність і переважати в психічному житті особистості, те це вже свідчить про певні порушення психічного розвитку.**

Таким чином, при класифікації видів уяви виходять із двох основних характеристик. **Це ступінь прояву вольових зусиль і ступінь активності, або усвідомленості.**

Фізіологічні основи процесів уяви. Форми уяви.

Складність структури уяви та її безпосередній зв'язок з емоціями дають підставу висловити припущення, що її фізіологічні механізми розміщені не лише

в корі, а й в глибинних відділах мозку. До них у першу чергу належить гіпоталамо-лімбічна система.

Як показано в дослідженнях К. Прибрама, Ю. Галантера, Д. Міллера та ін., її порушення призводить до розпаду програм поведінки людини, а найважливіша роль уяви саме й полягає у виробленні таких програм. Про це свідчить зв'язок уяви з органічними процесами людини.

У здійсненні складних процесів уяви бере участь кора головного мозку. Фізіологічним підґрунтям уяви є утворення нових сполучень тих нервових зв'язків, які виникали раніше у процесі відображення людиною об'єктивної реальності. Для виникнення нового образу потрібно, щоб раніше утворені системи зв'язків, структура яких була детермінована характером об'єктів, що сприймалися, розпалися і утворили нові сполучення відповідно до нових потреб, що активізувалися в діяльності людини.

Діяльність уяви тісно пов'язана з емоціями, невіддільними від створення нового образу. Це дає підстави говорити про те, що механізми процесу уяви розташовані не лише в корі великих півкуль головного мозку, а й у підкоркових центрах. Експериментально доведено, що імпульси, які надходять до підкоркових відділів мозку, активізують діяльність кори великих півкуль, сприяють виробленню плану дій, що має важливе значення при створенні нових образів.

Образи, що відтворюються в процесі уяви, не можуть виникати з нічого. Вони формуються на основі нашого попереднього досвіду, на основі уяви про предмети і явища об'єктивної реальності. Процес створення образів уяви із вражень, отриманих людиною з реальної дійсності, може протікати в різних формах.

Створення образів уяви проходить два основні етапи. На *першому етапі* відбувається *своєрідне розчленовування вражень, або наявних уявлень, на складові частини*. Інакше кажучи, перший етап формування образів уяви характеризується *аналізом отриманих від реальності вражень або сформованих у результаті попереднього досвіду уявлень*..

Із цими образами далі можуть здійснюватися перетворення двох основних типів:

1. ці образи можуть бути поставлені в нові комбінації й зв'язку;
2. цим образам може бути доданий зовсім новий зміст.

У кожному разі з абстрагованими образами проводяться операції, які можуть бути охарактеризовані як **синтез**. Ці операції, що становлять суть синтезуючої діяльності уяви, є **другим етапом формування образів уяви**. Причому форми, у яких здійснюється синтезуюча діяльність уяви, украй різноманітні. Ми розглянемо лише деякі з них.

Найпростішою формою синтезу в процесі уяви є **аглотинація** – *створення нового образу шляхом приєднання в уяві частин або властивостей одного об'єкта іншому*.

Для створення образів уяви використовують певні прийоми.

Найпоширенішою і найбільш розповсюдженою формою створення образів є **аглотинація - сполучення елементів і властивостей, які у повсякденному житті не поєднуються**. На основі цього прийому було створено стародавні грецькі міфологічні образи, що являють собою поєднання частин тіла людини і тварини: гарпії - крилаті чудовиська та ін..

Аглотинація використовується не лише в літературі, мистецтві, а й у техніці. Прикладом може бути створення тролейбуса, поєднання трамвая й автобуса, акордеона, піаніно + баян, тощо. Проте ці образи були створені не на основі механічного склеювання уявлень, а на основі їх свідомої переробки.

Другим прийомом, який використовується при створенні образів уяви, є акцентування, тобто підкреслення тих чи інших рис. Це досягається на основі **виділення, абстрагування і перетворення істотних особливостей об'єктів**. При акцентуванні одні з рис зовсім упускаються, інші - спрощуються, звільняються від ряду часткових деталей. В результаті перетворюється весь образ, він набуває узагальненого характеру.

Одним із видів акцентування є зміна пропорцій окремих сторін об'єкта, якого зображають. Цей прийом часто використовують при зображенні дружніх шаржів, карикатур.

Другим видом акцентування є зменшення /літота/ чи збільшення /гіпербола/ всіх особливостей зображуваного об'єкту. Прикладом використання літоти можуть бути казкові персонажі «дівчинка - Дюймовочка» або «хлопчик з мізинчик», а гіперболи - різноманітні казкові герої - богатирі величезних розмірів і небачені істоти.

Перебільшення і зменшення розмірів не випадкові, а завжди мотивовані. Зовнішність велетня, грандіозні розміри, фізична сила використовуються для яскравішого зображення певної якості. З другого боку, розум, кмітливість і безстрашність дитини виступає яскравіше на основі контрасту зі зовнішністю, коли вона зображується як хлопчик з мізинчик.

Форми акцентування дуже різноманітні. Так, для підсилення особливостей героїв використовують такі прізвиська-характеристики, як Скотінін, Вральман, Добринін, Правдін та ін.

Якщо в процесі створення образу уяви уявлення, з яких він будується, зливаються, відмінності стираються, а риси схожості виступають на перший план, то такий прийом називається схематизацією. За його допомогою створюється, наприклад, різноманітний декоративний орнамент, елементи якого взяті з рослинного світу.

Індивідуальні особливості уяви.

Уява в людей розвинена по-різному, і воно по-різному проявляється в їхній діяльності й суспільного життя. Індивідуальні особливості уяви виражаються в тому, що люди різняться по ступеню розвитку уяви й по типу образів, якими вони оперують найчастіше.

Ступінь розвитку уяви характеризується яскравістю образів і глибиною, з який переробляються дані минулого досвіду, а також новизною й свідомістю результатів цієї переробки. Сила й жвавість уяви легко

оцінюються, коли продуктом уяви є неправдоподібні й вигадливі образи, наприклад у авторів чарівних казок. Слабкий розвиток уяви виражається в низькому рівні переробки уяв. **Слабка уява** спричиняє утруднення в розв'язанні розумових завдань, які вимагають уміння наглядно уявити собі конкретну ситуацію. При недостатньому рівні розвитку уяви неможливо багате й різностороннє в емоційному плані життя.

Найбільше чітко люди різняться по ступеню яскравості образів уяви. Якщо припустити, що існує відповідна шкала, то на одному полюсі виявляться люди з надзвичайно високими показниками яскравості образів уяви, які переживаються ними як бачення, а на іншому полюсі будуть люди із украй бідними уявами. Як правило, **високий рівень** розвитку уяви ми зустрічаємо в людей, що займаються творчою працею, - **письменників, художників, музикантів, учених.**

Істотні відмінності між людьми виявляються відносно **характеру домінуючого типу уяви.** Найчастіше зустрічаються люди з перевагою зорових, слухових або рухових образів уяви. **Але є люди,** у яких відзначається високий розвиток усіх або більшості типів уяви. Ці люди можуть бути віднесені до так званого змішаного типу. Приналежність до того або іншого типу уяви дуже суттєво відбивається на індивідуально-психологічних особливостях людини. Наприклад, люди слухового або рухового типу дуже часто драматизують ситуацію у своїх міркуваннях, представляючи собі неіснуючого опонента.

Слід зазначити, що людина не народжується з розвиненою уявою.

Уява розбудовується в тісному зв'язку з розвитком усієї особистості, у процесі навчання й виховання, а також у єдності з мисленням, пам'яттю, волею й почуттями.

Визначити які-небудь конкретні вікові границі, що характеризують динаміку розвитку уяви, дуже важко. Існують приклади надзвичайно раннього розвитку уяви. Наприклад, Моцарт почав складати музику в чотири роки. Репін і Серов уже в шість років добре малювали. З іншого боку, пізніший розвиток уяви не означає, що цей процес у більш зрілі роки буде стояти на низькому рівні. Історії відомі випадки, коли **великі люди, наприклад Ейнштейн, у дитинстві не відрізнялися розвиненою уявою, однак згодом про них стали говорити як про геніїв.**

Уява й творчість.

Роль уяви у творчому процесі важко переоцінити. Творчість тісна зв'язане з усіма психічними процесами, у тому числі й з уявою. Ступінь розвитку уяви і його особливості мають для творчості не менше значення, чому, скажемо, ступінь розвитку мислення.

Психологія творчості проявляється у всіх його конкретних видах: винахідницькому, науковому, літературному, художньому і т.д. Які фактори визначають можливість творчості конкретної людини? **Можливість творчості в значній мірі забезпечується наявними в людини знаннями, які підкріплені відповідними здатностями, і стимулюються цілеспрямованістю людини.**

Найважливішими умовами творчості є наявність певних переживань, які створюють емоційне тло творчої діяльності.

Проблема творчості завжди була цікавою не тільки для психологів. Так, англійський учений Г. Уоллес почав спробу досліджувати творчий процес. У результаті йому вдалося виділити чотири стадії процесу творчості:

- 1.Підготовка (зародження ідеї).**
- 2.Дозрівання (концентрація, «стягування» знань, що прямо й побічно ставляться до даної проблеми, добування відсутніх відомостей).**
- 3.Осяяння (інтуїтивне схоплення шуканого результату).**
- 4.Перевірка.**

Психічним процесом, який звичайно відрізняють від відтворення як процесу пам'яті, є уявлення. *Уявлення* - це процес утворення образу предмету або явища, які в даний момент не сприймаються, але були сприйняті раніш. На відміну від відтворення, уявлення не передбачають чіткої часової локалізації в минулому, а стосуються предмета або явища як такого.

Уявлення, як і образи пам'яті, відрізняються від образів сприймання. Між образом сприйнятого предмету та його уявленням через деякий час майже ніколи не буває фотографічної подібності. Зміна образу пояснюється тим, що уявлення є результатом не тільки одиничного акту сприймання даного предмета, воно є результатом складної практичної діяльності. В уявленні та образі пам'яті матеріал окремого сприймання обов'язково пов'язується із матеріалом всього попереднього досвіду.

Психологічним механізмом уявлення (як і пам'яті) є *асоціація* - тобто зв'язок близьких за змістом уявлень. За принципом побудови розрізняють такі основні їх види:

- 1.асоціації за суміжністю (вони виникають між уявленнями, які відносяться до просторово близьких явищ);
- 2.асоціації за подібністю (вони виникають між подібними за змістом уявленнями);
- 3.асоціації за контрастом (вони виникають між протилежними за змістом уявленнями).

Види уявлень можна виділити за такими ознаками:

- 1.за модальністю;
- 2.за ступенем яскравості;
- 3.за ступенем чіткості;
- 4.за ступенем повноти;
- 5.за ступенем стійкості.

За *модальністю* уявлення розділяються на зорові, слухові, рухові, нюхові, смакові та дотикові. Але часто різні за модальністю уявлення сполучаються, утворюючи синтетичний образ. Так, наприклад, уявлення морського узбережжя може включати в себе не тільки зорову картину моря та піску, але і шум хвиль, крик чайок, запах водоростей.

Яскравість уявлення можна зрозуміти як міру подібності до актуального образу сприймання. Як показують дослідження, уявлення значно менш яскраві,

але змістовно багатші, ніж образи сприймання. Як і відтворення предмету в пам'яті, уявлення передбачає попередню інтелектуальну переробку інформації, виділення найбільш суттєвих його ознак, віднесення предмета до певної категорії.

Чіткість, повнота та стійкість уявлення залежать від часу. Ступінь відмінності між образом сприймання предмету та його уявленням зростає зі зростанням проміжку часу, який пройшов між актом сприймання і уявленням. Із збільшенням часу спрощуються та знищуються деталі предмету, деякі елементи перетворюються, роблячи предмет більш симетричним та однорідним, може змінюватися його розташування. Із часом образ предмета може перетворитися на загальну схему або символ.

Чим більша кількість зв'язків предмету відображається в процесі сприймання, чим більше якостей даного предмету розуміється, тим більш повним, чітким та стійким буде його уявлення. При повторному сприйманні предмету його уявний образ доповнюється новими деталями, росте, збагачується та поступово прояснюється. У різних людей в залежності від їх індивідуальних особливостей уявлення також розрізняються за даними якостями.

3. Мова як пізнавальний психічний процес.

Однією з основних відмінностей людини від тварин, відмінністю, що відбиває закономірності його фізіологічного, психічного й соціального розвитку, є наявність особливого психічного процесу, називаного мовою. ***Мова – це процес спілкування людей за допомогою язика.*** Для того щоб уміти говорити й розуміти чужу мову, необхідно знати мову й уміти ним користуватися.

У психології прийнято розділяти поняття «мова» і «мова». ***Язик – це система умовних символів, за допомогою яких передаються комбінації звуків, що мають для людей певне значення й зміст.*** Мова виробляється суспільством і являє собою форму відбиття в суспільній свідомості людей їх суспільного буття. Мова, формуючись у процесі спілкування людей, разом з тим є продуктом суспільно-історичного розвитку. Причому одним з феноменів мови є те, що кожна людина застає вже готову мову, на якій говорять навколишні, і в процесі свого розвитку його засвоює. Однак, ставши носієм мови, людина стає потенційним джерелом розвитку мови, якою володіє.

Мова – це досить складне утворення. Усяка мова має насамперед *певну систему значущих слів*, названу ***лексичним складом мови***. Крім того, мова має *певну систему різних форм слів і словосполучень*, що становить ***граматику*** мови, а також має певний звуковий або ***фонетичний*** склад, властивий тільки конкретній мові.

Основне призначення мови полягає в тому, що будучи системою знаків, вона забезпечує закріплення за кожним словом певного значення. ***Будь-яке значення слова – це завжди узагальнення.*** Якщо ми говоримо слово «машина», то це поєднує цілу систему предметів, наприклад автомашини всіх різновидів і будь-яких моделей або які-небудь механічні обладнання, що

виконують певні операції. У той же час дане слово може позначати конкретний предмет, причому ми чітко усвідомлюємо, про який предмет мова йде, що забезпечує можливість спілкування між людьми. Наприклад, якщо ви запитуєте: «Що це за машина?», те ваш співрозмовник розуміє, що ви запитуєте про конкретний автомобіль. При цьому ваш співрозмовник розуміє, що вас цікавить марка й тип цієї машини.

На відміну від язика, **мовою прийнято називати сам процес словесного спілкування**, який може здійснюватися у формі **повідомлення, вказівки, питання, наказу**. Із психологічної точки зору, спілкування за допомогою мови – це не менш складне явище, чим сама мова. Для того щоб передати за допомогою мови яку-небудь інформацію, необхідно не тільки підібрати відповідні слова, що мають певне значення, але й конкретизувати їх. Усяке слово, як ми говорили, є узагальнення, тому в мові воно повинне бути звужене до певного рівня, або змісту. Досягається це завдяки введенню слова в певний **контекст**. Крім змісту, переданого за допомогою словесних значень, у мові виражається й наше емоційне відношення до того, що ми говоримо. Це явище називається **емоційно-виразною стороною мови** й обумовлене тим тоном звучання слів, який ми використовуємо для проголошення висловлюваної фрази.

І нарешті, мова може мати й психологічну сторону, оскільки в мові часто втримується **значеннєвий підтекст**, що відбиває ціль (або мотив мови), з якої була сказана та або інша фраза.

Сучасному стану мови як універсальному засобу спілкування передував тривалий процес філогенетичного розвитку людини. У сучасної науки є підстава вважати, що першим засобом спілкування була **комплексна кінетична мова**. Передбачається, що ця форма мови, пов'язана з первісним образним мисленням, існувала вже в людей другої міжльодовикової епохи, тобто приблизно близько **півмільйона років тому**. Під комплексною кінетичною мовою розуміється найпростіша система передачі інформації з **використанням рухів тіла**. Ця форма спілкування дуже близька до мови спілкування тварин. За допомогою подібної мови первісна людина могла виявити погрозу або налаштування до свого опонента, виразити свою образу і тп.

Подальший етап у розвитку мови був пов'язаний з поступовим **відділенням мовних рухів від трудових дій і їх спеціалізацією** в якості засобів спілкування, тобто перетворенням їх у **жести**. Подібний поділ рухів на мовні й трудові було викликано ускладненням трудової діяльності людей. У результаті виникла спеціалізована **ручна мова й ручна (кінетична) мова**.

Таким чином, рука людини виявилася головним засобом праці й спілкування. Її **панування зберігалося протягом сотень тисяч років, поки людина не стала використовувати для спілкування звук, а не жести**. Однак безперечно, що протягом усього цього часу рука людини одержала максимальний розвиток і стала універсальним інструментом людини.

Перехід до властиво звукової мови, імовірно, почався більш 100 тисяч років тому, у четверту льодовикову епоху. Швидше за все це було пов'язане з розвитком виробництва й первинним поділом праці. Виникла істотна потреба

в мові, за допомогою якої предмети і явища могли б позначатися набагато більш точно – у системі розчленованих понять. Цій вимозі ручна мова вже не могла відповідати, тому усе більш **стала зростати роль пов'язаних з ручними жестами звуків голосу.**

Можна припустити, що розвиток голосових звуків почався задовго до виникнення потреб у спілкуванні за допомогою звуків. Це відбувалося тому, що в процесі спілкування жести рук супроводжувалися певними нечленороздільними голосовими вигуками. **Поступово мовні звуки розбудовувалися й ставали усе більш членороздільними.** Згодом мовні звуки змогли взяти на себе всі ті функції, які виконувала кінетична мова, і більше того, забезпечити подальший розвиток людської мови. **У результаті мова й язик піднялися на новий щабель розвитку – на щабель звукової членороздільної мови, що стало справжньою революцією в розвитку людства, суть якої полягала в тому, що звукова мова й мислення змогли відділитися від безпосередньої дії.**

Звукова мова відразу не була настільки якісною, як зараз. Швидше за все, після свого виникнення звукова мова тривалий час залишалася близької по своєму змісту до кінетичної мови. **Спочатку слова, як і жести рук, мали досить загальні, розпливчасті значення.** Те саме слово могло використовуватися для позначення різних по змісту предметів. Подібне явище одержало назву **полисемантизму, або багатозначності слів.**

Потім під впливом праці відбувався розвиток значень слів. Слова не тільки здобували більш конкретне значення, але й диференціювалися по граматичних формах. Усе це привело до **формування мови зі складною морфологією й складним синтаксисом.**

Наступним етапом розвитку мови з'явилося створення писемності. Письмова мова, як і усна, у своєму розвитку пережила ряд етапів. Спочатку письмові знаки виникли й розбудовувалися під впливом кінетичної мови, а пізніше, з виникненням звукової мови, письмові знаки стали відбивати зміст звуків, що привело до виникнення письма сучасного буквено-фонетичного типу.

У такий спосіб людська мова, як і людське мислення, є продуктом суспільно-історичного розвитку, у ході якого мова стала виконувати ряд функцій і зайняла одне із самих значимих місць у психічному й соціальному житті людини.

Мова має певні **властивості:**

1.**змістовність** – характеризується обсягом виражених у ній думок, забезпечується підготовленістю мовців;

2.**зрозумілість** – обумовлена в основному обсягом знань слухачів, забезпечується виборчим відбором матеріалу, доступного слухачам;

3.**виразність** – пов'язана з емоційною насиченістю, забезпечується інтонацією, акцентом;

4.**дієвість** – визначається впливом на думки, почуття, поведінку, забезпечується обліком індивідуальних особливостей слухачів.

Фізіологічні основи мови.

Розвиток органів звукової мови відбувався одночасно із загальним фізичним і психічним розвитком людини як виду. Однієї з біологічних передумов розвитку здатності проголошення членороздільних звуків служила наявність у людиноподібних предків людей набагато більшої, ніж в інших тварин, рухливості губ та язика, яка надалі усе більш збільшувалася. **Збільшення рухливості губ і язика** було обумовлено цілим рядом анатомічних змін. Слід зазначити, що системи, що забезпечують мову, можуть бути розділені на дві групи: *периферичні й центральні*. До **центральных** відносяться певні структури головного мозку, а до периферичних – голосовий апарат і органи слуху.

Голосовий апарат складається із трьох основних систем: **органів подиху, гортані, порожнини рота й носа**. Проходячи крізь гортань, струм повітря породжує звукову хвилю. Вона попадає в порожнину рота й носа, які виконують функції резонуючої труби. Порожнина рота є головним резонатором звукових хвиль, що виникли в гортані. Носова порожнина виконує функцію додаткового резонатора, прохід у який може бути відкритий або закритий. **Навчаючись говорити членороздільно, людина вчилася розуміти й те, що він говорить**. Мовна діяльність завжди перебуває під контролем, і в неї можуть бути внесені необхідні корективи тільки **завдяки слуху**. Розвиток слуху людину відбувався за рахунок розвитку центрального апарату, що виражається в ускладненні кори головного мозку. **У людини в слуховій зоні перебувають специфічні мовні центри**. У лівій півкулі локалізується специфічний **слуховий центр мови – центр Верніке**. При порушенні діяльності цього центру людей втрачає здатність розрізняти (пізнавати) слова, хоча окремі слухові відчуття в нього залишаються непорушеними. Таке явище одержало назву *сенсорної афазії*. Тому з повною впевненістю можна затверджувати, що саме цей нервовий центри забезпечує розрізнення звуків мови. Подібний нервовий центр повністю відсутній у тварин, що ще раз доводить справедливність висловлення про те, що мова – це специфічно людська функція.

Слуховий центр Верніке пов'язаний з іншим специфічним мовним центром кори – центром Брока. Це руховий центр мови. Порушення нормального функціонування даного центру виражається в тому, що людина **втрачає здатність виголошувати слова**. Хвороба, пов'язана з порушенням функцій центру Брока називається **моторною афазією**.

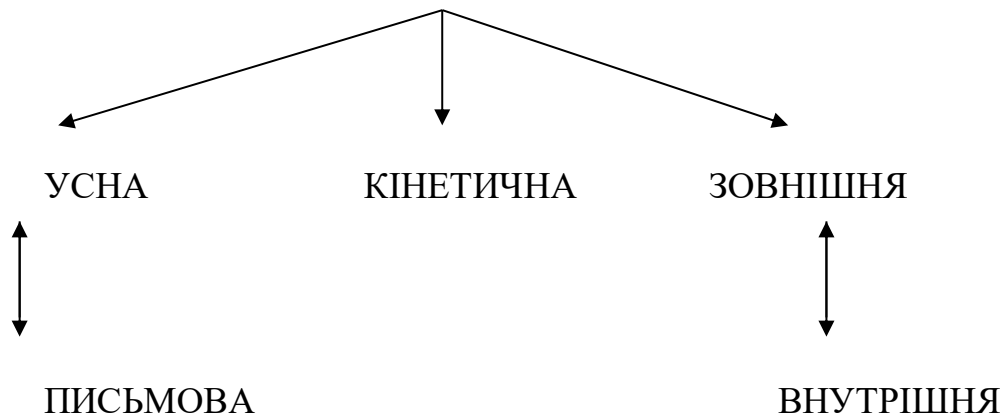
Зі слуховими центрами мови зв'язана також і письмова мова. Виявлено, що в ситуаціях порушення функцій слухової мови порушується й письмова мова. Це говорить про те, що всі форми мовної діяльності регулюються не окремими мозковими центрами, а їх складною системою, що поєднує багато ділянок кори головного мозку.

Основні види мови.

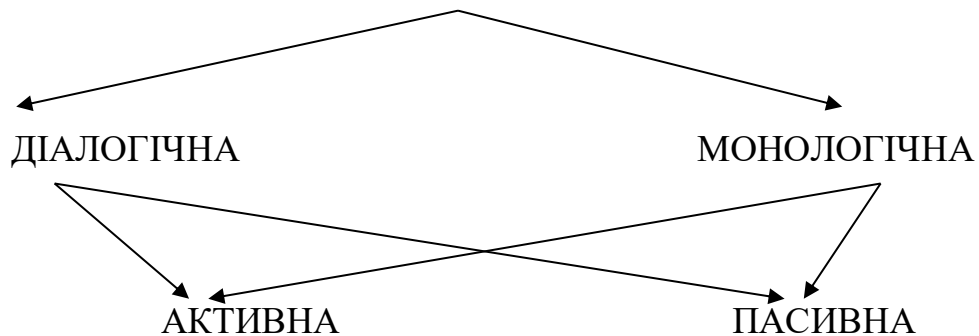
Мова людини досить різноманітна й має різноманітні форми. Однак яку б форму мови ми не використовували, вона буде ставитися до одному із двох основних видів мови: усної або письмової. При цьому обоє виду мають певну подібність. Воно полягає в тому. Що в сучасних мовах письмова мова, як і усна,

є звуковою: знаки письмової мови виражають не безпосереднє значення, а передають звуковий склад слів.

Класифікація видів мови

ФОРМИ УСНОГО МОВЛЕННЯ

ФУНКЦІЇ РІЧІ

Основним вихідним видом усної мови є мова, що протікає у формі розмови. Таку мову називають розмовною, або **діалогічною** (діалоговою). Її **головна особливість** полягає в тому, що вона є мовою, **активно підтримуваною співрозмовником**, тобто в процесі розмови **приймають участь двоє, використовуючи найпростіші обороти мови й фрази**. Внаслідок цього розмовна мова в психологічному плані є найбільш **простою формою мови**. Вона не вимагає розгорнутого вираження мови, оскільки співрозмовник у процесі розмови добре розуміє те, про що мова йде, і може подумки добудувати фразу, вимовлену іншим співрозмовником. У подібних випадках одне слово може замінити собою цілу фразу.

Іншу форму мови являє собою мова, коли говорить одна людина, у той час як слухачі тільки сприймають мову мовця, але прямо в ній участь не беруть. Таку мову називають **монологічною** або монологом. Монологічною мовою є, наприклад, мова оратора, лектора, доповідача й ін. Монологічна мова психологічно більш складна, чому діалогічна. Вона вимагає від мовця вміння складно, строго послідовно викладати свої думки. При цьому мовець повинен оцінювати те, як засвоюється передана їм інформація слухачами, тобто він повинен стежити не тільки за своєю мовою, але й за аудиторією.

Характеризуючи ці два види усної мови – мову діалогічну й монологічну, - треба мати на увазі не їх зовнішню, а психологічну відмінність. За своєю зовнішньою формою ці два види мови можуть бути схожі. Так, наприклад, монолог може бути побудований за своєю зовнішньою формою як діалогічна мова, тобто мовець звертається періодично або до слухачів, або до уявлюваного опонента.

Як діалогічна, так і монологічна мова може бути **активною або пасивною**. Обоє ці терміни, звичайно умовні й характеризують діяльність мовця або слухаючої людини. **Активна форма мови – це мова мовця, мова ж слухаючого людини виступає в пасивній формі.** Справа в тому, що коли ми слухаємо, ми повторюємо про себе слова мовця. При цьому зовні це не проявляється, хоча мовна діяльність присутня. Люди різняться по ступеню розвитку активної й пасивної форм мови. Дуже часто буває так, що людей добре розуміє мова іншої людини, але погано передає свої власні думки. І навпаки, людей може досить добре говорити, але зовсім не вміє слухати іншого.

Іншим видом мови є письмова мова. Письмова мова відрізняється від усної не тільки тим, що вона зображується графічно, за допомогою письмових знаків. **Між даними видами мови існують і більш складні, психологічні відмінності.**

Одна з найважливіших відмінностей усної мови від письмової полягає в тому, що в усному мовленні слова строго впливають одне на інше, так що коли звучить одне слово, що передувало йому вже не сприймається ні самим мовцем, ні тими хто слухають. У письмовій мові інша справа – як людина пише, так і читає маючи у полі свого сприйняття одночасно ряд слів, а в тих випадках, коли в цьому є потреба, вона може знову повернутися на кілька рядків або сторінок назад. **Це створює певні переваги письмової мови перед усною.** Письмову мову можна будувати більш довільно, тому що написане завжди перед нашими очима. По цій же причині письмову мову легше розуміти. З іншої сторони письмова мова є більш складною формою мови. Вона вимагає більш продуманої побудови фраз, більш точного викладу думок, тому що ми не можемо додати письмової мови емоційне фарбування, супроводити її необхідними жестами. Крім того, процес формування й вираження думки протікає в усній і письмовій мові неоднаково. Про це може свідчити той факт, що нерідко одним людям легше виразити свою думку письмово, а іншим – усно.

Слід зазначити, що існує ще один вид мови – **кінетична мова**. Даний вид мови зберігся в людини з давніх часів. Спочатку це був основний і, імовірно,

єдиний вид мови, він виконував усі мовні функції: позначення, вираження й ін. Згодом цей вид мови втратив свої функції й у цей час використовується в основному в якості емоційно-виразних елементів мови – **жестів**. Дуже часто ми супроводжуємо свою мову жестами, що надає їй додаткову виразність.

Проте існує досить більші групи людей, для яких кінетична мова як і раніше залишається основною формою мови. Існує ще один загальний розподіл видів мови на два основні види: **внутрішня й зовнішня мова**. Зовнішня мова пов'язана із процесом спілкування, обміну інформацією. **Внутрішня мова насамперед пов'язана із забезпеченням процесу мислення.** Це дуже складне із психологічної точки зору явище, яке забезпечує взаємозв'язок мови й мислення.

Слід зазначити, що будь-який вид мови, у тому числі усна й письмова мова, має своє призначення, тобто виконує певні функції. Основними функціями мови є **вираження, вплив, повідомлення, позначення**.

Функція вираження полягає в тому, що за допомогою мови людина висловлює своє відношення до певного предмета, явища й до самого себе. **Функція впливу** полягає в тому, що за допомогою мови ми намагаємося спонукати іншу людину або групу людей до певної дії або формуємо в слухачів певну точку зору на що-небудь.

Функція повідомлення полягає в обміні думками й інформацією між людьми за допомогою слів.

Функція позначення полягає в здатності давати назви предметам і явищам.